

ПОХОВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ ПОБЛИЗУ БАКОТСЬКОГО ПЕЧЕРНОГО МОНАСТІРЯ

Павло НЕЧИТАЙЛО¹, Юрій ДОЛЖЕНКО², Ігор СТАРЕНЬКИЙ³,
Петро БОЛТАНЮК³, Тарас ГОРБНЯК⁴

¹Державне підприємство, науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”

Інституту археології НАНУ,
проспект Героїв Сталінграду, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: kparchaecology@gmail.com

²Інститут археології НАНУ,
проспект Героїв Сталінграду, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

³Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, 32300, м. Кам’янець-Подільський, Україна,
e-mail: starenkiy_igor@ukr.net; arxeolog.militari@gmail.com

⁴Національний природний парк “Подільські Товтри”,
Польський ринок, 6, 32300, Кам’янець-Подільський, Україна,
e-mail: npptovtry@ukr.net

Ця стаття – результат охоронних археологічних досліджень поблизу пам’ятки національного значення № 220005-Н “Бакотський скельний монастир”. Польові роботи, атрибуцію і датування рухомого археологічного матеріалу провели учасники Кам’янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП “НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Антропологічний аналіз виконав лаборант відділу біоархеології Інституту археології НАНУ Ю. Долженко.

Проаналізовано парне поховання жінки з дитиною та сліди споруди. Подано стислий огляд результатів досліджень Бакотського монастиря і його периферії. Особливу увагу приділено роботам, що стосувалися вивчення давньоруських поховальних пам’яток на території літописної Бакоти. Проаналізовано особливості поховального обряду. Проведено порівняльно-типологічний аналіз поховального інвентарю. Положення та орієнтація похованих, низка датованих аналогій з колекцій давньоруської металоластики, топографія знахідки дозволяють віднести поховання до пам’яток християнської поховальної традиції Середнього Подністров’я другої половини XII – першої половини XIII ст.

Вперше до матеріалів давньоруських поховань Бакоти застосовано низку антропологічних методів: краніометрію, краніоскопію, краніофенетику, остеометрію. За даними краніології визначено, що череп належав жінці 20–30 років доброї збереженості, за черепним індексом мезокранний. За таблицею Т. Рудич, череп потрапляє до категорії мезокранних зі середньою шириною обличчя краніологічних типів, де перебувають полянки київські.

Проаналізовано знахідки із заповнення нововиявленої споруди. Фрагментам гончарної кераміки знайдено відповідники в типологічних схемах давньоруської гончарної кераміки регіону.

Проведені дослідження підтверджують висновки попередніх дослідників старожитностей Бакоти щодо існування світського цвинтаря, пов’язаного з печерним монастирем, та наземних споруд, що входили в його інфраструктуру.

Ключові слова: поховання, Бакота, печерний монастир, християнство, металоластика, антропология, краніологія, остеометрія.

Рис. 1. Місце проведення охоронних досліджень. 1 – поховання
Fig. 1. Place of conducting of preserving researches. 1 – burial

Перше наукове обстеження території скельно-печерного монастиря в Бакоті (рис. 1) провели 1883 р. В. Антонович і К. Мельник [Антонович, 1886; Мельник, 1886]. Володимир Боніфатійович оглянув печеру на вершині гори Білої, а Катерина Миколаївна звернула увагу на мегаліти нижче від основного комплексу монастиря, який буде відкрито згодом.

Дві печери галерейного типу та поховальні ніші відкрили 1889 р. у результаті самовільних розкопок бакотських селян. Комплекс розміщувався під печерою, яку дослідив В. Антонович, на висоті 70–80 м від тогочасного рівня Дністра (до утворення водосховища). У 1891 та 1892 р. розкопки монастиря тривали під керівництвом В. Антоновича за участі Ю. Сіцінського. Було відкрито третю печеру-коридор, поховальні ніші, розчищено майданчик перед печерами. У результаті розкопок, окрім архітектурних залишків монастиря, було знайдено давньоруські написи “вѣднъ хъ григорѣа игумена давѣшаго снау стѣмъ мнхъ лѣ” “григори оуздвиглѣ мѣсто ѿ”, а також рештки фрескового розпису, деталі військового озброєння і спорядження, предмети культу [Антонович, 1891; Гульдман, 1901, с. 87; Сецинский, 1891; Сецинский, 1892].

У радянський період активний етап вивчення бакотських старожитностей припав на 1960–1990-ті роки. Тоді на території с. Бакота і його околиць працювали Б. Тимошук, І. Винокур, П. Раппорт, О. Приходнюк, М. Кучера, П. Горішній, Є. Пламеницька, Л. Кучугура й інші науковці [Винокур, Горішній, 1994; Горишній, Юра, 1975; Маярчак, 2015].

Головним моментом у датуванні Бакотського скельно-печерного монастиря став візит М. Тіхомірова 1962 р. Вчений датував напис “Благослови Христос Григорія игумена...” кінцем XI – початком XII ст., а “Григорий оуздвиг место се” – кінцем XII – початком XIII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 201].

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень стала монографія “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” І. Винокура та П. Горішнього. В окремому розділі про скельно-печерний монастир зібрано та проаналізовано матеріали досліджень авторів і попередників, вперше подано плани пам’ятки й окреслено перспективні напрями подальших робіт [Винокур, Горішній, 1994].

Рис. 2. Череп похованої у розрізі схилу до початку досліджень
Fig. 2. Skull of the buried in the section of the slope before beginning of excavations

Науковий інтерес до Бакотського печерного монастиря активізувався з другої половини 1990-х років.

У 1997 р. О. Пламеницька, на основі розробок Є. Пламеницької, подала власну картину історії Свято-Михайлівського монастиря [Plamenicka E., Plamenicka O., 1997]. Тези, наведені в цій публікації, були розвинуті в пізніших статтях і монографіях авторки [Пламеницька, 2000; 2001; 2005]. Серед іншого, вона вперше звернула увагу на давньоруську метрологічну основу печерного комплексу.

У 1999 р. неподалік від головного входу в монастир було виявлено чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 р. у монастирі знайдено ще дві ніші та парне поховання [Баженов, Мегей, 2007]. Спелео-археологічні роботи на пам'ятці 2002 р. провів Б. Рідуш [Рідуш, 2008]. Сліди господарських споруд і вогнища відкрив В. Захар'єв на терасі, північніше від монастирських печер [Захар'єв, 2016, с. 18]. До теми фрескового розпису монастиря звертався В. Мельник [Мельник, 2015]. Давньоруський період в історії Бакоти досліджували: О. Баженов [Баженов, 2004; 2015], С. Маярчак [Маярчак, 2006; 2008; 2009; 2012; 2015], В. Мегей [Баженов, Мегей, 2007] та інші.

Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція (підрозділ ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ) 2 квітня 2017 р. проводила рятувальні роботи поблизу Бакотського печерного монастиря (рис. 1). Роботи велися на підставі Відкритого листа 071/01096.

Дослідження ініціював голова громадської організації “Бакота” Т. Горбняк. Він виявив сліди поховання у зрізі схилу, на стежці між джерелами № 2 та № 3 біля скельно-печерної пам’ятки.

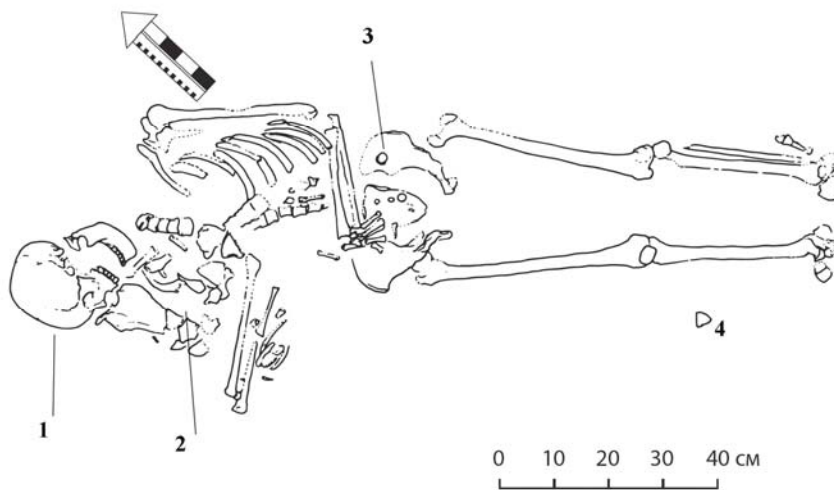

Рис. 3. 1 – поховання на фінальному етапі розчистки; 2 – рисунок поховання з Бакоти. Цифрами позначено: 1 – скроневе кільце; 2 – натільний хрестик; 3 – перстень; 4 – фрагмент кераміки. Рисунок Сергія Канфоровича

Fig. 3. 1 – burial during the final stage of uncovering; 2 – drawing of the burial from Bakota. Numbers marked: 1 – temple ring; 2 – body cross; 3 – finger ring; 4 – fragment of ceramic ware. Drawing by Sergiy Kanforovich

Рис. 4. Ювелірні прикраси з поховання: 1 – перстень; 2 – скроневе кільце; 3 – натільний хрест
Fig. 4. Jewelry from the burial: 1 – finger ring; 2 – temple ring; 3 – body cross

Поховання перебувало за 24 м на південний схід від ніш, розчищених у 2006–2007 рр. [Баженів, Мегей, 2007] та за 9,3 м від джерела № 2. У зрізі схилу, на висоті 0,6–0,7 м від сучасного рівня стежки, на глибині 0,3 м, виднілася потилична частина людського черепа (рис. 2). Розчистка поховання виявила рештки жінки та дитини (рис. 3). Поховання розміром 1,6–1,65×0,57–0,6 м було врізане в материк. Материкова порода представлена зеленувато-жовтим супіском із великим вмістом кременевих конкрецій та уламків вапняку. Над материковим супіском залягає гумусований делювіальний ґрунт, теж насичений великими уламками вапняку й кременю.

Шар гумусованого ґрунту тоншає вище по схилу і має середню потужність 0,3–0,5 м. Могильна яма не читається. Поховання неабияк пошкодило коріння кущів і дерев. Похована була випростана на спині, головою орієнтована 27° на північний захід. На рівні правого передпліччя і грудної клітки лежав погано збережений скелет дитини з розстроченим черепом. Череп жінки був розвернутий обличчям у бік дитини. Положення кісток правої руки дає підстави припустити, що вона обіймала дитину при похованні. У нижній частині лівої плечової кістки простежувалася темно-бордова пляма (барвник тканини?). На кістці лівого передпліччя та лівій частині тазових кісток фіксувалися ниткоподібні фрагменти, подібні до волокна тканини від одягу похованої. Ліва рука, зігнута в лікті, лежала на тазових кістках. Біля пальців лівої руки, в районі тазових кісток, знайдено срібне перснеподібне півтора завиткове загнукінцеве кільце (рис. 4, 1). Початково його поверхня окислена. Срібло містить лігатуру міді. Кільце у формі змійки (кільце-“змійка” [Пивоваров, Вamuш, 2011], виготовлене з дроту. Один край обрізаний та заокруглений; інший – розклепаний, кінчик загнутий у протилежний бік. Зовнішній діаметр кільця – 2,1–2,2 см, внутрішній – 1,9 см.

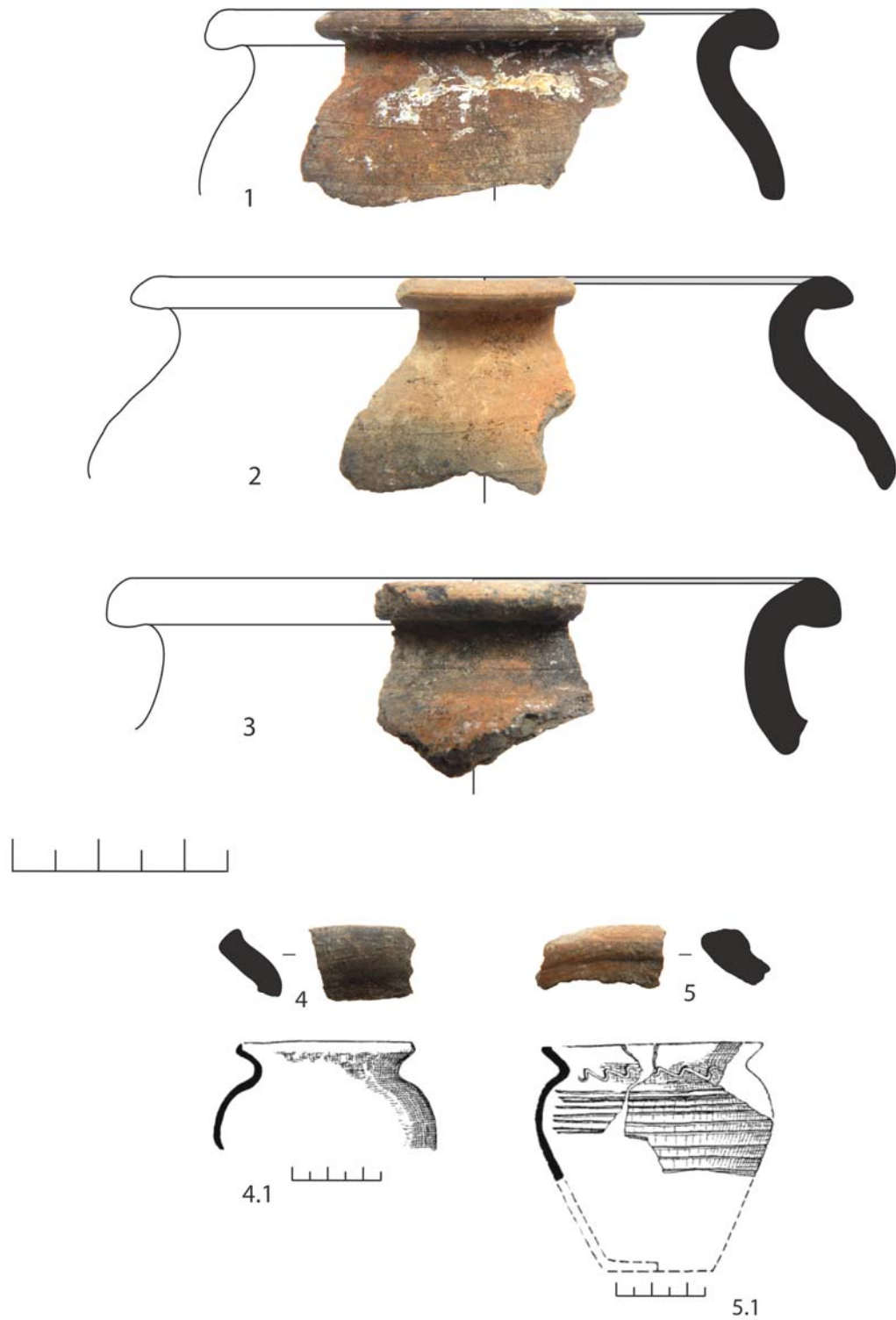

Рис. 5. Вінець горщиків, виявлених в заповненні об'єкту №1. 4.1, 4.5 – аналогії за М. Малевською
Fig. 5. Upper edges of pots, found in the infill of the object № 1. 4.1, 4.5 – analogies by M. Malevska

Срібне перснеподібне півтора завиткове загнукінецьове скроневе кільце знайдено на рівні черепа жінки праворуч (рис. 4, 2). Початково поверхня окислена, сильно корозована,

кільце в чотирьох фрагментах. Срібло містить лігатуру міді. Кільце півтора завиткове, у формі змійки (кільце-“змійка”), виготовлене з дроту. Один край обрізаний та заокруглений; інший – розклепаний, кінчик загнутий у протилежний бік. Розміри аналогічні попередньому. Площа розклепаного краю менша.

Серед дитячих кісток було виявлено хрестик (рис. 4, 3). Сліди окису на кістках дитини дають можливість припустити, що хрестик належав саме їй. Корозованість виробу не дає змоги з певністю віднести його до певного типу з відомих нам типологій давньоруських натільних хрестиків. Оскільки краї рамен хреста не сплюснені, а потовщені, то виріб близький до кулькокінцевих [Кайль, Нечитайло, 2006, с. 32–47]. За С. Кутасовим, О. Селезнєвим, це – тип XXII (“кулькокінцеві з вушком”) [Кутасов, Селезнєв, 2010, с. 318, табл. XXVIII].

Зважаючи на невеликий виступ на нижній вертикальній перекладині, можна припустити, що кінці хреста були краплеподібно загострені [Станюкович, Осипов, Соловьєв, 2003, с. 24], але на його раменах такі виступи не простежуються. Середхрестя виробу – важливий елемент давньоруських натільних хрестиків. Воно могло містити додаткове зображення хреста чи погруддя святого [Савицький, 2014, с. 200]. У хрестика з досліджуваного поховання середхрестя може бути визначене як кругле або ромбічне.

Біля коліна правої ноги лежав фрагмент стінки сіроглиняної ліпної кераміки з підлощеною зовнішньою частиною (рис. 6, 19). У засипці поховання виявлено фрагмент товстостінного ліпного червоноглиняного посуду зі слідами підправки на гончарному крузі. За тістом і випалом кераміка ідентична ліпним фрагментам, знайденим у комплексі з гончарним посудом другої половини XII – першої половини XIII ст. у заповненні об'єкта № 1.

Давньоруські ґрунтові поховання з території Бакоти відомі у трьох пунктах. Могильник в ур. Скельки відкрили 1964 р. І. Винокур, О. Приходнюк і Г. Хотюн. Розкопками 1974 р. П. Горішнього та Р. Юри тут досліджено 55 поховань-тілопокладень, розміщених паралельними рядами. Більшість безінвентарні. Руки похованих лежали на грудях або на животі, орієнтація – головою на захід [Маярчак, 2006, с. 56]. У контексті нашої знахідки привертають увагу два жіночі поховання, котрі дослідники датують XII–XIII ст. [Винокур, Горішний 1994, с. 332–333]. У похованні 11 на пальці правої руки – срібне кільце в 1,5 оберти на кшталт скроневого. Біля лівої скроні – скроневе кільце. У похованні 16 біля правої скроні – 2 срібні скроневі кільця в 1,5 оберти, а також срібна тринамистинна сережка київського типу, прикрашена зерню. Біля лівої скроні – 3 скроневі кільця й тринамистинна сережка, прикрашена сканню. На середньому пальці лівої руки – срібне кільце на зразок скроневого [Маярчак, 2008, с. 35].

Другий давньоруський могильник розміщений в ур. Пушкарівка. Тут було відкрито групове безінвентарне поховання трьох осіб, датоване за фрагментами кераміки серединою XIII ст. [Маярчак, 2006, с. 35].

Третій давньоруський некрополь знайдено на горі Біла поблизу скельно-печерного монастиря 1975 р. П. Горішний та С. Баженова за 100 м на південний схід від пам'ятки, на краю плато, відкрили два поховання (дитяче й жіноче). У жіночому виявлено срібне скроневе кільце XII–XIII ст., що дало дослідникам підстави припускати існування в цьому місці цвинтаря, пов'язаного з монастирем [Горишний, Юра, 1975, с. 318; Маярчак, 2006, с. 56]. Припущення учених підтвердилися 1999 р., коли неподалік головного входу в монастир було розкопано чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 р. біля монастиря знайшли ще одне парне поховання [Баженов, Мегей, 2007].

Отже, ми досліджували поховання, яке є частиною світського давньоруського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем. Орієнтація поховання й положення рук покійної (ліва – біля тазових кісток) має аналогії в матеріалах досліджень ґрунтових могильників зі Жванця та Сокільця [Маярчак, 2006, с. 53, 58].

Рис. 6. Знахідки із заповнення об'єкту № 1. 6, 7, 8, 15, 18, 17, 25 – стінки гончарних горщиків; фрагменти ліпної кераміки: 19 – поховання, 22 – об'єкт №1; 27 – кістяна ручка
Fig. 6. Finds from the infill of the object № 1. 6, 7, 8, 15, 18, 17, 25 – fragments of pots made on wheel; fragments of handmade pottery: 19 – burial, 22 – object №1; 27 – bone handle

Поховальний інвентар типовий для некрополів другої половини XII – першої половини XIII ст. зі Середньої Наддністрянщини [Маярчак, 2008]. Перснеподібні срібні кільця відомі в

матеріалах ґрунтових і курганных могильників Сокильця (ур. Батарєя), Цибулівки (ур. Могилки), Старої Ушиці, Тимкова [Маярчак, 2006, с. 82, 87], болохівських городищ Губина, Шепетівки [Якубовський, 2003, рис. 51. 8–18; рис. 77; рис. 78. 5, 7, 9, 14, 16; рис. 80. 10–20; рис. 83. 1–4, 9–17; рис. 85. 7–10; рис. 86. 8–11], на Тернопільщині в Семенові (ур. Гуртівка), Крутилові (ур. Бабина долина, ур. Звенигород) [Ягодинська, 2010, рис. 7. 5, 6, 9–12], на Чернівеччині в Дарабанах, Ленківцях, Горішніх Шерівцях, Онуті, Василеві, Чорнівцях, Перебиківцях, Дністрянци, Борівцях, Кіцмані, Малятинцях [Вамуш, 2009, с. 228–229] та ін. Ареал поширення кілець такого типу охоплює переважно Наддністрянщину, Західне Поділля та Волинь, збігається з основними кордонами Галицько-Волинського князівства. Перснеподібні кільця вважаються етнографічним індикатором для південно-західних земель Русі та співвідносяться з хорвато-тиверськими старожитностями [Пивоваров, 2006, с. 228–229]. Хрестики, аналогічні тому, який ми виявили, зафіксовані в Сокильці (ур. Батарєя), Міцівцях (ур. Окопи) [Маярчак, 2006, с. 82, 86], Шацьку (ур. Сад) [Савицький, 2014, рис. 5.5], Переяславщині [Бузян, Тетеря, 2012, рис. 1.1], Полоцьку, Пінську, Новгороді [Савицький, 2014, с. 200], Піровому городищі [Кокоркіна, сост., 2013, с. 59]; Старій Рязані, Райковецькому городищі [Станюкович, Осипов, Солов'єв, 2003, с. 24], Києві [Кайль, Нечитайло, 2006, с. 32–47] та ін. Із найближчих аналогій потрібно назвати хрест із кульками на кінцях і ромбічним середхрестям з Лисичників Тернопільської області [Ягодинська, 2007, с. 352, рис. 4.1] та Чорнівського городища [Возний, 1998, с. 114, фото 99,1]. Всі аналогічні хрестики датуються XII–XIII ст.

Антропологія

Методика і матеріали. Всього з території м. Бакота (літописне Пониззя поблизу Старої Ушиці Хмельницької області, лівобережжя Дністра) ми отримали повний череп і посткраніальний скелет жінки із залишками черепа дитини 6–9 місяців, які П. Нечитайло датує XII–XIII ст. Від посткраніального жіночого поховання збереглися верхній і нижній посткраніальний скелет, тазові кістки.

Таблиця 1

Перелік та збереженість краніологічного та остеологічного матеріалу із міста Бакота

№ п/п	Серія та місце-знаходження	N поховання	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
Бакота							
1.	Бакота	1	XII–XIII	♀	++++	Cran, Mand, pks, u.pks, l.pks.	20–30
2.	Бакота	1a	XII–XIII	Inf-1	+	cran	6–9 міс.

Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; Inf-1 – дитина до 6 років; Inf-2 – дитина 6–13 років; Juv – підліток; Neonatus – новонароджений; Fetus – плід; Cran. – цілий череп; calv – черепне склепіння; pks – посткраніальний скелет; fr. – фрагмент; Mand – нижня щелепа; Max – верхня щелепа; l.pks – нижній пояс кінцівок; u.pks – верхній пояс кінцівок.

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводили в Інституті археології НАН України. Череп вимірювали за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] вказували нумерацію ознак, а назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховували за допомогою номограми [Алексєєв, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначали за методом, який розробили L. H. D. Vuxton і G. D. Morant [Vuxton, Morant, 1933]. У таблиці лінійні розміри вказано в мм, кути – у градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовували таблиці з межами середніх величин ознак, котрі склав Г. Ф. Дебец [Алексєєв, Дебец, 1964]. Стать

похованої визначали за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучали посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювали вік [Vallois, 1937, Brothwell, 1972]. Форму альвеолярної дуги визначали за В. С. Заніною-Покровською [Занина-Покровская, 1972]. Основні індекси, або як їх ще називають – показники: масивності довгих кісток, пропорції кінцівок формули зросту (які ми запозичили із загальної роботи В. Алексеева з остеології [Алексеев, 1966, с. 216–245]) застосовували за В. Бунаком [Бунак, 1962], Г. Дебецом, Дюпертю та Хедденом, Пірсоном і Лі.

Також для характеристики поховання з Бакоти було використано методику однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, яку запропонував О. Козінцев [Kozintsev, 1992]. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в табл. 1, 2.

Поховання 1. Розкопки 2017 р. Автор – П. Нечитайло. Череп жовто-рожевий. Розвиток надорбітальної частини чола слабкий (надперенісся –1 бал, надбрів'я – 1 бал), чоло слабо нахилене, надочний край орбіт гострий, соскоподібні відростки скроневої кістки слабо розвинуті, зовнішній потиличний горб розвинутий на 1 бал. Лобні горби виразні. Морфологія тазових кісток: розгорнуті крила клубових кісток, форма великого сідничного отвору широка, лобковий кут тупий, округлий, затульний отвір трикутний, з гострим краєм, тіло сідничної кістки вузьке з невиразною сідничною горбкуватістю. Форма малого таза округла. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу стать похованої. Хоча крижова кістка порівняно вузька та зігнута, суглобова поверхня крижо-клубкового суглоба поширена до третього крижового сегмента, що не притаманно жінкам, але м'язовий рельєф не розвинутий. Враховуючи стан облітерації швів ззовні та зі середини, слабку стертість зубів (1–2 бали), а також облітерований шов *Parsbasilaris ossis occipitalis* на клиноподібній кістці, можна визначити, що жінка померла у 20–30 років. Череп добре збережений, зі слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками. Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближена до овоїдної [Martin, 1928, р. 688]. Альвеолярна дуга верхньої щелепи трапецієподібна. Потиличний горб не розвинутий (табл. 2). Поздовжній діаметр черепної коробки великий, поперечний – малий. За черепним індексом він має помірно видовжену форму – мезокранний (75,0). Висотний діаметр черепної коробки середній за абсолютними розмірами. Співвідношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,7) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), співвідношення висоти до поперечного діаметра черепної коробки (97,0) – також на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала (107,7), на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа дуже великих розмірів за світовими стандартами, а горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – середніх [Алексеев, Дебец, 1964, табл. 6, с. 116]. Лоб слабо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка дуже великих розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – велика. Потилиця випнута добре.

Таблиця 2

Індивідуальна краніометрична характеристика жіночого черепа із поховання 1 міста Бакоти XII–XIII ст.

№ за Рудольфом Мартіном	Ознаки	Рік та № поховання	Бакота 2017 р. пох. 1
	Стать		♀
	Вік		20–30
1.	Повздовжній діаметр		176,0
1в	Повздовжній діаметр від офріона		176,0
8.	Поперечний діаметр		132,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>		128,0

20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	107,7
9.	Найменша ширина чола	101,3
10.	Найбільша ширина чола	117,0
5.	Довжина основи черепа	103,7
11.	Ширина основи черепа	119,0
12.	Ширина потилиці	107,5
29.	Лобна хорда	99,5
30.	Тім'яна хорда	112,0
31.	Потилична хорда	91,0
24.	Поперечна дуга <i>p-br-p</i>	305,0
25.	Сагітальна дуга	345,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	498,0
26.	Лобна дуга	113,0
27.	Тім'яна дуга	122,0
28.	Потилична дуга	110,0
FS	Висота вигину лоба	24,2
OS	Висота вигину потилиці	27,8
7.	Довжина потиличного отвору	33,7
16.	Ширина потиличного отвору	28,4
	Надперенісся (за Мартіном 1-6)	1,0
	Надбрівні дуги (1-3)	1,0
	Зовнішній потиличний бугор (1-5)	0,0
	Соскоподібний виросток (1-3)	1,0
	Нижн.край грушоподібного отвору	Anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1-5)	4
45.	Діаметр вилиць	125,7
40.	Довжина основи обличчя	98,9
48.	Верхня висота обличчя	65,1
43.	Верхня ширина обличчя	105,3
46.	Середня ширина обличчя	94,7
47.	Повна висота обличчя	107,7
60.	Довжена альвеолярної дуги	51,7
61.	Ширина альвеолярної дуги	60,0
62.	Довжина піднебіння	42,8
63.	Ширина піднебіння	31,7
55.	Висота носа	50,2
54.	Ширина носа	22,2
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,4
52.	Висота орбіти	33,4
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	97,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	22,6
	Зигмаксилярна ширина <i>zm-zm</i>	94,7
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	25,0
SC	Симотична ширина	12,0
SS	Симотична висота	5,0
MC	Максифронтальна ширина	20,5
MS	Максифронтальна висота	8,0
DC	Дакриальна ширина	25,0

DS	Дакріальна висота	14,0
	Глибина іклової ямки	-5,0
77.	Назомалярний кут	130,0°
∠Zm.	Зигмаксилярний кут	124,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,146
Tg ∠Zm.	Зигмаксилярний кут	1,894
75(1)	∠ випинання носа	27,0°
Індекси		
8:1	Черепний індекс	75,0
17:1	Висотно-повздожній показчик I	72,7
17:8	Висотно-поперечний показчик I	97,0
20:1	Висотно-повздожній показчик II	61,2
20:8	Висотно-поперечний показчик II	81,6
9:10	Лобний показчик	86,6
10:8	Коронарно-поперечний	88,6
9:8	Лобно-поперечний показчик	76,7
48:45	Верхньолицевий показчик	51,8
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	50,9
40:5	Показчик виступання обличчя	95,4
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	95,2
9:45	Лобно-вличний індекс	80,6
52:51	Орбітний індекс	78,8
54:55	Носовий індекс	44,2
DS:DC	Дакріальний індекс	56,0
SS:SC	Симотичний індекс	41,7
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	39,0
63:62	Піднебінний індекс	74,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,1
10:45	Лобно-вличний індекс	93,1
Типологія*:		Полянки київські

* За Т. Рудич, 2007, табл. 2, с. 48.

Нижня щелепа		
68(1).	Довжина нижньої щелепи	108,0
79.	Кут гілки нижньої щелепи	129,0°
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	77,0
70.	Висота гілки	56,0
65.	Виросткова ширина	115,7
66.	Кутова ширина	95,6
67.	Передня ширина	45,1
71a.	Найменша ширина гілки	30,3
69.	Висота симфізу нижньої щелепи	28,7
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	27,7
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	11,0

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (125,7 мм) і помірно високе (65,1 мм), за верхньолицевим показчиком (51,8) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя різке як на верхньому 130,0°, так і на середньому рівні (124,0°). Кут

альвеолярної частини обличчя помірний ($75,0^\circ$). Загальний лицевий індекс мезопрозопний, що також вказує на помірно широке обличчя.

Орбіти широкі й дуже помірної висоти, індекс (78,8) вказує на їх помірну висоту в цілому (мезоконхія). Ніс помірної висоти й малої ширини. Відносна ширина носа (44,2) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Візуально кирпатий. Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthrop*). Симогичний індекс великий (41,7), відтак, перенісся – високе. Дакріальний показчик також великий, отже, за ним перенісся – високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя великий ($27,0^\circ$). Носовий шип розвинений добре (4 бали). Глибина іклової ямки помірна (табл. 2).

Нижня щелепа помірної товщини (11,0) й ширини, довга (108,0 мм), середньої висоти (56,0 мм). Кут гілки щелепи великий ($129,0^\circ$). Кут випинання підборіддя малий ($62,0^\circ$). Форма альвеолярної дуги нижньої щелепи – параболоїдна.

За таблицею Т. Рудич, створеною на основі східнослов'янських жіночих збірних серій з території України [Рудич 2007, табл. 2, с. 48], череп потрапляє до категорії мезокранних зі середньою шириною обличчя, куди належать київські полянки.

На додаток до описової характеристики наводимо деякі розміри черепа (у мм) (табл. 2).

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі було зафіксовано лише 18 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

NORMA FACIALIS: обабіч над орбітою зафіксовано по одному отвору (*Foramen supraorbitale*). Також і під орбітою з обох боків – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium*.

NORMA VERTIKAL: Поза сагітальним швом з обох боків виявлено малі тім'яні отвори (*foramen parietale*).

NORMALATERALIS: на вилиці з обох сторін зафіксовано пряму форму – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З обох боків виявлено Н-подібну форму птеріона (*Strnrocrotaphia*).

NORMA OCCIPITALS: у верхній частині лямбдоподібного шва L_1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_1) є одна вормієва кісточка праворуч, дві вормієві кісточки – в центральній частині L_2 ліворуч та по одній – з обох боків черепа внизу L_3 . Зафіксовано по дві кістки з обох сторін у нижній частині L_3 .

NORMABASILARIS: з обох боків наявний задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* – ламана. *Torus palatinus* дуже слабкий, не розвинутий (0,5 бала).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на чолі є з обох боків. Піднебінний поперечний шов праворуч зафіксовано як варіант (Ia), з лівої – (IIa). Задньовиличного шва (ЗВШ) немає як з правої, так і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов наявний із чотирьох боків. Підорбітний візерунок заріс праворуч, ліворуч зафіксований як варіант I. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) вормієві кісточки є з двох сторін.

Остеометрія. Одне з основних питань, що виникає під час дослідження остеологічних параметрів, – зріст похованого. Його визначено за формулами різних авторів. Збереженість посткраніального скелета жінки (пох. 1) добра. Він представлений тазовими кістками, двома стегновими, великими й малими гомілковими, однією плечовою, двома променевими та двома ліктьовими, добре збереженими. Виміри кісток верхніх і нижніх кінцівок подано в табл. 3, 4. Бракує правої плечової кістки. Зріст жінки 20–30 років із пох. 1 за формулами М. Троттера [Trotter, Gleser, 1958, р. 79–123] у середньому – 163,0 см (помірний), за формулами Бача [Bach, 1965, s. 12–21] – 161,4 см (середній), Дюпертьюї та Дж. Хеддена [Dupertius, Hadden, 1951] – 161,9 см (помірний), Пірсона й Лі – 164,3 см, що також потрапляє до середньої категорії.

Об'єкт № 1

Розміщений далі по стежці до джерела № 3 у південно-східному напрямку. За 6 м до джерела № 3, у підрізаному для облаштування туристичної стежки схилі гори “читався”

профіль заглибленого об'єкта. Його ширина становила 5,9–6,1 м. У результаті зачистки контурів профілю об'єкта було зібрано невелику колекцію знахідок. Це – ліпна та гончарна кераміка, фрагменти обмазки, кістки тварин.

Таблиця 3

Індивідуальні виміри довгих кісток верхніх кінцівок жіночого поховання під номером 1 з Бакоти

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2017, розкоп 1, пох. 1	
		права	ліва
Плечова кістка Humerus	1. Найбільша довжина	-	303,0
	2. Вся довжина	-	297,0
	3. Верхня епіфізарна ширина	-	43,0
	4. Нижня епіфізарна ширина	-	57,0
	5. Найбільший діаметр середини діафізу	-	19,0
	6. Найменший діаметр середини діафізу	-	16,0
	7. Найменша окружність діафізу	-	53,0
	7а. Окружність середини діафізу	-	59,0
	6:5 Показник перетину	-	84,2
	7:1 Показник масивності	-	17,5
	Ширина горбів. Вел./мал	275,0	140,0
	Променева кістка Radius	1. Найбільша довжина	228,0
2. Фізіологічна довжина		219,0	214,0
4. Поперечний діаметр діафізу		9,0	9,0
4а Поперечний діаметр середини діафізу		10,0	10,0
5. Сагітальний діаметр діафізу		135,0	14,0
5а. Сагітальний діаметр середини діафізу		125,0	126,0
3. Найменша окружність діафізу		35,0	36,0
5:4 Показник перетину		1555,6	1500,0
3:2 Показник масивності		16,8	16,1
Ліктьова кістка ULNA	1. Найбільша довжина	243,0	240,0
	2. Фізіологічна довжина	218,0	211,0
	11. Передньо-задній діаметр	130,0	135,0
	12. Поперечний діаметр	13,5	12,0
	13. Верхній поперечний діаметр	15,5	16,0
	14. Верхній дорзо-вентральний діаметр	18,0	19,0
	3. Найменша окружність діафізу	32,0	310,0
	3:2 Показник масивності	146,9	146,8
	11:12 Показник перетину	112,5	96,3
	13:14 Показник платоленії	84,2	86,1

Обмазка траплялась у формі грудок темно-червоної добре відмуленої глини, середні розміри 3–4×2–2,5 см. На деяких фрагментах була помітна лицьова частина, рівна й заглажена. Окремі грудки мали сліди від органічних домішок (стебла невеликих рослин?). Серед фрагментованих кісток тварин упізнається нижня щелепа свині. Виявлено кістяний виріб розміром 6,06×1,4 см із трубчатої кістки зі слідами численних поздовжніх та поперечних надрізів. Його можна атрибутувати як ручку ножа або шила (рис. 6, 27). Надрізи зроблені для кращої фіксації виробу в руці.

Наймасовішими знахідками були фрагменти ліпного й гончарного посуду. Серед перших можна виділити уламок стінки посудини зі слідами пальцевої формовки зсередини (рис. 6, 22). Тісто містить значні домішки піску з великими фрагментами гальки. На зламі фрагмент тришаровий, перепалений. Зовні підлощений, зі слідами кіптяви від використання. Товщина стінки – 1,9 см.

Гончарний посуд був представлений уламками горщиків. Колір черепка варіювався від світло-помаранчевого до цегельного, бордового, темно-червоного, світло-коричневого, світло-жовтого. Тісто зі значним домішком піску та дрібної піскової гальки. На зламі черепок часто перепалений. Зовні більшість горщиків мають сліди кіптяви. На багатьох фрагментах наявні плями вапнякової патини. Деякі фрагменти ангобовані. Значна кількість стінок плечових частин горщиків вкрита заглибленим лінійним орнаментом (рис. 6, 7, 8, 17, 18). Один із фрагментів приденної частини (бік) вкритий горизонтальними подряпинами для більшої цупкості виробу (рис. 6, 6).

Таблиця 4

Індивідуальні виміри довгих кісток нижніх кінцівок жіночого поховання під номером 1 із м. Бакоти

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2017, розкоп 1, пох. 1	
		права	ліва
Стенова кістка FEMUR	1. Найбільша довжина	408,0	404,0
	2. Довжина в натуральному стані	404,0	403,0
	21. Виросткова ширина	70,0	71,0
	6. Сагітальний діаметр середини діафізу	251,0	270,0
	7. Поперечний діаметр середини діафізу	250,0	250,0
	9. Верхній поперечний діаметр діафізу	281,0	241,0
	10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	315,0	310,0
	8. Окружність середини діафізу	77,0	79,0
	8:2 Показчик масивності	19,1	19,6
	6:7 Показчик пілястрії	100,4	108,0
	10:9 Показчик платомерії	112,1	128,6
Велика голікова кістка Tibia	1. Загальна довжина	339,0	334,0
	2. Виростково-таранна довжина	333,0	334,0
	1а. Найбільша довжина	347,0	352,0
	5. Найбільша ширина верхнього епіфізу	66,0	66,4
	6. Найбільша ширина нижнього епіфізу	47,5	47,3
	8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафізу	260,0	286,0
	8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	280,0	310,0
	9. Поперечний діаметр на рівні середини діафізу	195,0	198,0
	9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	200,0	195,0
	10. Окружність середини діафізу	72,0	76,0
	10б. Найменша окружність діафізу	70,0	72,0
	9а:8а Показчик перетину	71,4	62,9
	10б:1 Показчик масивності	20,3	20,9

Найбільш інформативними є знахідки верхніх частин горщиків. Їх трапилося 5 (рис. 5, 1–3). № 1–3¹: вінце плавно відігнуте назовні, профіль “С”-подібний. Край вінця із незначним потовщенням, косо зрізаний униз під кутом 45°, або підтрикутної форми, зрізаний із двох сторін. Шийка коротка, плавно вигнута. Подібні горщики належать до типу IV за М. В. Малевською [Малевская, 1969, с. 9, рис. 3]; до виду 4 за Б. Тимошуком [Тимошук, 1982, рис. 13. 4]; до IX типу за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 42, рис. 16]; до типу 1 за І. Возним [Возний, 2010, рис. 1, 18–21, с. 112]. На фрагментах з уцілілим переходом від вінця до плечей на плічках горщиків – орнамент із горизонтальних заглиблених ліній завширшки 0,01–0,015 см. Фрагменти тонкостінних гончарних горщиків із відігнутими вінчиками та косо зрізаними або заокругленими краями зафіксувала в ур. Скельки 1974–1975 рр. експедиція П. Горішнього та Р. Юри [Винокур, Горішній, 1994, с. 161].

Наступні два (№ 4–5) гіршої збереженості – це фрагментовані вінця, які все ж дають можливість визначити гіпотетичну форму цілого горщика (рис. 5, 4–5). № 4 має гострий виступ на внутрішній частині (заріз під кришку). Належить до виду 2 за Б. Тимошуком [Тимошук, 1982, рис. 13. 2]; до типу VI за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 39, рис. 13]; до типу 3 за І. Возним [Возний, 2010, с. 110, 112–113, рис. 1. 29–30]. № 5 – край вінця горизонтально зрізаний, гострим кутом виступає назовні та має неглибокий заріз (закраїну) під кришку. Належить до типу III за М. Малевською [Малевская, 1969, с. 9, рис. 3]; до VII типу за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 40, рис. 14. 5]; до типу 4 за І. Возним [Возний, 2010, с. 113].

Виявлені фрагменти верхніх частин горщиків типові для пам'яток Західної Русі й датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

Знахідки давньоруської кераміки на стежці між джерелами № 2 і № 3 були відомі до нашої розвідки. Зокрема, траплялися С. Маярчаку під час підготовчих робіт для складання паспорта пам'ятки [Маярчак, 2012; 2015]. Об'єкт № 1, який ми виявили, може інтерпретуватись як залишки наземної споруди з глиняною обмазкою, пов'язаної з цвинтарем і печерним монастирем. Її характер та особливості будуть з'ясовані при повному розкритті об'єкта.

Рятувальні роботи на туристичній стежці між джерелами № 2 і № 3 підтвердили припущення попередніх дослідників щодо існування давньоруського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем. Поховання жінки з дитиною типове для давньоруських християнських некрополів Середнього Подністров'я. За поховальним інвентарем воно датується в межах другої половини XII – першої половини XIII ст. Натільний хрестик, скроневі та перснеподібні кільця – надійний хронологічний маркер для похованої і мають широке коло аналогій. Хоча давньоруські поховання біля печерного монастиря вивчали й раніше, проте вперше проведено антропологічні дослідження одного з них. Одержано такі результати:

1. Череп жінки 20–30 років добре збережений, за черепним індексом мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки середній. Співвідношення висоти черепа до поздовжнього діаметра вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), співвідношення висоти до поперечного діаметра черепної коробки – також на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала. Довжина основи черепа дуже великих розмірів, а горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – середніх. Лоб слабо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка дуже великих розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – велика. Потилиця випнута добре. Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке й помірної висоти, за верхньолицевим покажчиком – мезен. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому. Загальний лицевий індекс мезопрозопний, що також вказує на помірно широке обличчя. Орбіти широкі й помірно високі, індекс вказує на їх помірну висоту – мезоконхія. Ніс помірної висоти й малої ширини.

¹Тут і далі – номер відповідає польовому опису.

Відносна ширина носа – лепторинія. Перенісся характеризується як високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя великий.

2. За таблицею Т. Рудич, череп потрапляє до категорії мезокранних із середньою шириною обличчя краніологічних типів, куди належать київські полянки.

3. Зріст жінки 20–30 років із пох. 1: за формулами М. Троттерав – в середньому 163,0 см (помірний), за формулами Дюпертьюї та Дж. Хеддена – 161,9 см (помірний), Пірсона й Лі – 164,3 см, що також потрапляє до середньої категорії.

З-поміж кількох сотень християнських скельно-печерних пам'яток у басейні Дністра Бакотський печерний монастир – єдиний надійно датований давньоруським часом. Підставою для цього було прочитання та атрибуція М. Тіхомірова наскельних написів. Згодом епіграфічні дані підкріпили археологічні, метрологічні, мистецтвознавчі, спелео-археологічні дослідження та спостереження. Рятувальні роботи 2017 р. на периферії скельного монастиря підтверджують ймовірність його існування у другій половині XII – першій половині XIII ст. Подальші археологічні дослідження на території Свято-Михайлівського печерного монастиря в Бакоті допоможуть виявити нові об'єкти й артефакти, пов'язані з історією цієї непересічної пам'ятки. Її комплексне вивчення дасть важливу інформацію щодо аспектів церковно-монастирського життя, особливостей поширення та утвердження християнства, матеріальної й духовної культури населення південних територій Галицько-Волинського князівства.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П., Дебец Г. Ф.* (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. – Москва. – 127 с.
- Алексеев В. П.* (1966). Остеометрия. Методика антропологических исследований. – Москва. – 251 с.
- Антонович В. Б.* (1886). О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса. – Т. 1. – С. 101–102.
- Антонович В. Б.* (1891). Бакотский скальный монастырь (Объяснение к рисункам) // Киевская старина. – Киев. – Кн. 10. – С. 108–116.
- Баженов О. Л.* (2004). Міста давньоруського Пониззя в літописах // Український історичний журнал. – № 6. – С. 112–121.
- Баженов О., Мегей В.* (2007). Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – Т. 1. – С. 210–214.
- Бузян Г., Тетеря Д.* (2012). Нові знахідки ставрографічних старожитностей давньоруського часу на території центральної Переяславщини // Наукові записки з української історії. – Вип. 31. – С. 57–62.
- Бунак В. В.* (1962). Антропологические типы русского народа и вопросы истории их формирования // Краткие сообщения Института этнографии. – Вып. 36. – С. 76–82.
- Вамуш А.* (2009). Скроневі прикраси жіночого головного убору давньоруського населення українського Прикарпаття // Питання історії України. – Т. 12. – С. 227–233.
- Винокур І. С., Горішний П. А.* (1994). Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський. – 362 с.
- Возний І. П.* (1998). Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці. – 153 с.
- Возний І. П.* (2010). Гончарна справа та кухонні горщики сільського населення на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у X – першій половині XIII ст. // Питання історії України. – Т. 13. – С. 108–116.
- Горішний П. А., Юра Р. А.* (1975). Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975. – Москва. – С. 317–318.
- Гульдман В. К.* (1901). Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский. – 401 с.
- Занина-Покровская В. С.* (1972). О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп // Вопросы антропологии. – Москва. – Вып. 42. – С. 119–129.

Захар'єв В. А. (2016). Найдавніші археологічно досліджені християнські святині Хмельниччини. – Хмельницький. – 56 с.

Кайль В. А., Нечитайло В. В. (2006). Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII столетий. – Луганск. – 187 с.

Кокоркина Н. А. (2013). Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника. – Владимир. – 76 с.

Кутасов С. Н., Селезнёв А. Б. (2010). Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. – Москва. – 320 с.

Малевская М. В. (1969). К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР. – Вып. 120. – С. 3–14.

Малевская-Малевич М. В. (2005). Керамика западнорусских городов X–XIII веков // Труды ИИМК РАН. – Санкт-Петербург. – Т. XVII. – 160 с.

Маярчак С. П. (2006). Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський. – 96 с.

Маярчак С. П. (2008). Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. – № 2. – С. 30–39.

Маярчак С. П. (2009). Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї // Археологія. – № 2. – С. 23–33.

Маярчак С. П. (2012). Паспорт пам'ятки археології національного значення “Бакотський скельний монастир” // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. – Хмельницький.

Маярчак С. П. (2015). “Григорий воздвиг место се”. Здобутки та перспективи досліджень Бакотського середньовічного печерного монастиря // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://goo.gl/0уcHsR>

Мельник В. А. (2015). Стінопис скельного монастиря у Бакоті // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірник. – Вип. 22: Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 р.). – Луцьк. – С. 86–88.

Мельник Е. Н. (1886). Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС. – Одесса. – Т. 1. – С. 103–134.

Нечитайло П. А. (2012). К вопросу датировки и пещерного монастыря в селе Малиевцы // Спелеология и спелестология. Сборник материалов III Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны. – С. 132–136.

Нечитайло П. А., Ридуш Б. Т. (2013). Следы христианского пещерного комплекса около села Студеница на Среднем Днестре // Спелеология и спелестология. Сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны. – С. 316–321.

Пивоваров С. (2006). Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці. – 299 с.

Пивоваров С., Вamuш А. (2011). Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 1. – С. 70–80.

Пламеницька О. А. (2000). Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтва: Дослідн. та наук.-метод. праці. – Київ. – Вип. 7. – С. 144–151.

Пламеницька О. А. (2001). Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – Київ. – 304 с.

Пламеницька О. А. (2005). Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський. – 388 с.

Ридуш Б. Т. (2008). Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ–Чернівці. – Вип. 3. – С. 223–240.

Рудич Т. О. (2007). Роль населення Черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I – початку II тис. н. е. // Археологія. – Київ. – № 3. – С. 47–58.

- Савицький В. (2014). Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 8. – С. 181–207.
- Сецинский Е. И. (1891). Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. – № 46. – С. 1–9.
- Сецинский Е. И. (1892). Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. – № 39. – С. 706–708.
- Станюкович А. К., Осипов И. Н., Соловьёв Н. М. (2003). Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний. – Москва. – 62 с.
- Тимошук Б. О. (1982). Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ. – 206 с.
- Ягодинська М. О. (2007). Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 11. – С. 346–357.
- Ягодинська М. О. (2010). Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України: зб. наук. пр. – Київ. – Вип. 2. – С. 235–248.
- Якубовський В. І. (2003). Скарби Болохівської землі: наук. видання. – Кам'янець-Подільський. – 159 с.
- Bach H. (1965). Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette // *Anthrop. Anz.* Jg. 29. – S. 12–21.
- Buxton L. H. D., Morant G. D. (1933). Essential Craniological Technique // *J. Roy. Anthrop. Inst.* – V. 63. – P. 19–47.
- Dupertius C. W. J., Hadden A. (1951). On the Reconstruction of Stature From Long Bones // *American Journal of Physical Anthropology.* – Vol. 9. – P. 15–54.
- Kozintsev A. (1992). Homo // *Ethnic epigenetics: A new approach* *Ethnische Epigenetik.* – Jena-New York. – Vol. 43/3. – P. 213–244.
- Martin R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im Text.* – Jena. – Bd. II. – 1062 s.
- Plamenicka E., Plamenicka O. (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de Mijoc: cercetare în bazamănăstirii Mihalovca dins. Bakota (sfîrsitul secolului al 11-lea – începutul secolului al 15-lea). // *SudEst: artă – cultură – civilizație.* – Chişinău. – № 4. – P. 36–41.
- Trotter M., Gleser G. C. (1958). A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death // *American Journal of Physical Anthropology.* – Vol. 16 (1). – P. 79–123.
- Vallois H. V. (1937). La duree de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie.* – № 47. – P. 499–532.

REFERENCES

- Alekseev, V. P., & Debec, G. F. (1964). *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij.* Moskva, 127 pp. (in Russian).
- Alekseev, V. P. (1966). *Osteometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij.* Moskva, 251 pp. (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1886). O skal'nyh peshherah na beregu Dnestra v Podol'skoj gubernii. *Trudy VI Arheologicheskogo sezda, 1.* Odessa, 101–102 (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1891). Bakotskij skal'nyj monastyr' (Objasnenie k risunkam). *Kievskaja starina, 10.* Kiev, 108–116 (in Russian).
- Bazhenov, O. L. (2004). Mista davnoruskoho Ponyzzia v litopysakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6,* 112–121 (in Ukrainian).
- Bazhenov, O., & Mehei, V. (2007). Pro perspektyvy doslidzhennia Bakotskoho pechernoho monastyrja. *Materialy XII Podil'skoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, 1.* Kam'ianets-Podil'skyi, 210–214 (in Ukrainian).
- Buzian, H., & Teteria, D. (2012). Novi znakhidky stavrohrافichnykh starozhytnosti davnoruskoho chasu na terytorii tsentralnoi Pereiaslavshchyny. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii, 31,* 57–62 (in Ukrainian).

- Bunak, V.V. (1962). Antropologicheskie tipy russkogo naroda i voprosy istorii ih formirovaniya. *Kratkie soobshhenija Instituta jetnografii*, 36, 76–82 (in Russian).
- Vamush, A. (2009). Skronevi prykrasy zhinochoho holovnoho uboru davnoruskoho naselennia ukrainskoho Prykarpattia. *Pytannia istorii Ukrainy*, 12, 227–233 (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S., & Horishnii, P. A. (1994). *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam'ianets-Podil'skyi, 362 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* Chernivtsi, 153 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2010). Honcharna sprava ta kukhonni horshchyky silskoho naselennia na terytorii mizh Verkhnim Siretom ta Serednim Dnistrom u X – pershii polovyni XIII st. *Pytannia istorii Ukrainy*, 13, 108–116 (in Ukrainian).
- Gorishnij, P. A., & Jura, R. A. (1975). Raskopki v selah Bakota i Studenica na Dnestre. *Arheologicheskie otkrytija 1975*. Moskva, 317–318 (in Russian).
- Gul'dman, V. K. (1901). *Pamjatniki stariny v Podolii (Materialy dlja sostavlenija arheologicheskoi karty Podol'skoj gubernii)*. Kamenec-Podol'skij, 401 pp. (in Russian).
- Zanina-Pokrovskaja, V. S. (1972). O forme al'veoljarnoj dugi u rannih jetnicheskikh grupp. *Voprosy antropologii*, 42. Moskva, 119–129 (in Russian).
- Zakhar'iev, V. A. (2016). *Naidavnishi arkeolohichno doslidzheni khrystyianski sviatyni Khmelnychchyny*. Khmelnytskyi, 56 pp. (in Ukrainian).
- Kajl', V. A., & Nechitajlo, V. V. (2006). *Katalog natel'nyh hristianskih krestov, podvesok i nakladok s izobrazheniem kresta perioda Kievskoj Rusi X–XIII stoletij*. Lugansk, 187 pp. (in Russian).
- Kokorkina, N. A. (2013). *Nagrudnye kresty drevnerusskogo vremeni iz arheologicheskikh kollekcij Gosudarstvennogo Vladimiro-Suzdal'skogo muzeja-zapovednika*. Vladimir, 76 pp. (in Russian).
- Kutasov, S. N., & Seleznev, A. B. (2010). *Natel'nye kresty, krestovkljuchennye i krestovidnye podveski (nauchnoe izdanie)*. Moskva, 320 pp. (in Russian).
- Malevskaja, M. V. (1969). K voprosu o keramike Galickoj zemli XII–XIII vv. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademii Nauk Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik*, 120, 3–14 (in Russian).
- Malevskaja-Malevich, M. V. (2005). Keramika zapadnorusskikh gorodov X–XIII vekov. *Trudy Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk, XVII*. Sankt-Peterburg, 160 pp. (in Russian).
- Maiarchak, S. P. (2006). *Arkheolohichni pam'iatky IX–XIII st. Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia*. Kam'ianets-Podil'skyi, 96 pp. (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2008). Pokhovannia i rozvytok pokhovalnoho obriadu v davnoruskoho naselennia Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 2, 30–39 (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2009). Litopysni Bakota i Ponyzzia u Serednomu Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 2, 23–33 (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2012). *Pasport pam'iatky arkeolohii natsionalnoho znachennia "Bakotskyi skelnyi monastyr"*. Arkhiv viddilu okhorony pam'iatok istorii ta kul'tury u Khmelnytskii oblasti, Khmelnytskyi (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2015). "Hryhoryi vozdvih mesto se". *Zdobutky ta perspektyvy doslidzhen Bakotskoho serednovichnoho pechernoho monastyria*. Available from: <https://goo.gl/0ycHsR> (in Ukrainian).
- Melnyk, V. A. (2015). Stinopys skelnoho monastyria u Bakoti. *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia. Naukovyi Zbirnyk, Materialy XXII Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (m. Lutsk, 21–22 zhovtnia 2015 r.)*, 22. Lutsk, 86–88 (in Ukrainian).
- Mel'nik, E. N. (1886). Sledy megaliticheskikh sooruzhenij v nekotoryh mestnostjah Juzhnoj Rossii. *Trudy VI Arheologicheskogo sezda, I*. Odessa, 103–134 (in Russian).
- Nechitajlo, P. A. (2012). K voprosu datirovki peshhernogo monastyria v sele Malievcy. *Speleologija i spelestologija. Sbornik materialov III Mezhdunarodnoj nauchnoj zaочноj konferentsii*. Naberezhnye Chelny, 132–136 (in Russian).

- Nechitajlo, P. A., & Ridush, B. T. (2013). Sledy hristianskogo peshhernogo kompleksa okolo sela Studenica na Srednem Dnestre. *Speleologija i spelestologija. Sbornik materialov IV Mezhdunarodnoj nauchnoj zaочноj konferencii*. Naberezhnye Chelny, 316–321 (in Russian).
- Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Srednoho Dnistra*. Chernivtsi, 299 pp. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., & Vamush, A. (2011). Skronevi kiltsia v serednovichnykh starozhytnostiakh Bukovyny. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii i etnologii, 1*, 70–80 (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2000). Novyi pohliad na pochatky skelnoi khrystyianskoi arkitektury v Ukraini-Rusi (skelni monastyrri Naddnistrianshchyny). *Ukrainska Akademiia Mystetstva: Doslidnytski ta naukovometodychni Pratsi, 7*. Kyiv, 144–151 (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2001). *Khrystyianski sviatyni Kam'iantsia na Podilli*. Kyiv, 304 pp. (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2005). *Sakralna arkhitektura Kam'iantsia na Podilli*. Kam'ianets-Podilskyi, 388 pp. (in Ukrainian).
- Ridush, B. T. (2008). Bakotsko-Komarivskiyi bilateralnyi skelno-pechernyi kompleks. *Arkheolohichni studii, 3*. Kyiv–Chernivtsi, 223–240 (in Ukrainian).
- Rudych, T. O. (2007). Rol naselennia Cherniakhivskoi kultury u formuvanni antropolohichnoho skladu slov'ianskoi liudnosti Ukrainy druhoi polovyny I–pochatku II tys. n. e. *Arkheolohiia, 3*. Kyiv, 47–58 (in Ukrainian).
- Savytskyi, V. (2014). Nahrudni miniatiurni khresty ta pidvisky z khrestamy kniazhoi doby u zbirtsi Liuboml'skoho kraieznavchoho muzeiu. *Kniazha doba: istoriia i kultura, 8*, 181–207 (in Ukrainian).
- Secinskij, E. I. (1891). Raskopki drevnego skal'nogo monastyrja v s. Bakote Ushickogo uezda. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti, 46*, 1–9 (in Russian).
- Secinskij, E. I. (1892). Raskopki Bakotskogo monastyrishha v 1892 godu. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti, 39*, 706–708 (in Russian).
- Stanjukovich, A. K., Osipov, I. N., & Solov'jov, N. M. (2003). *Tysjacheletie kresta. Proizvedeniia russkoj hristianskoj metalloplastiki X–XX vekov iz chastnyh sobranij*. Moskva, 62 pp. (in Russian).
- Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv, 206 pp. (in Ukrainian).
- Iahodynska, M. O. (2007). Novi kultovi rechi z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni, 11*. Lviv, 346–357 (in Ukrainian).
- Iahodynska, M. O. (2010). Yuvelirni vyroby z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia (za materialamy Ternopil'skoi oblasti). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats, 2*. Kyiv, 235–248 (in Ukrainian).
- Iakubovskiy, V. I. (2003). *Skarby Bolokhivskoi zemli: naukove vydannia*. Kam'ianets-Podilskyi, 159 pp. (in Ukrainian).
- Bach, H. (1965). Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz. Jg. 29*, 12–21 (in German).
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D. (1933). Essential Craniological Technique. *J. Roy. Anthrop. Inst., 63*, 19–47.
- Dupertius, C. W. J., & Hadden, A. (1951). On the Reconstruction of Stature From Long Bones. *American Journal of Physical Anthropology, 9*, 15–54.
- Kozintsev, A. (1992). Homo. *Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik, 43(3)*. Jena–New York, 213–244.
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im Text, Bd. II*, Jena, 1062 pp. (in German).
- Plamenicka, E., & Plamenicka, O. (1997). Mănăstirile în stîncă din zonan Nistrului de Mijoc: cercetare în bazamănăstirii Mihalovca dins. Bakota (sfîrsitulsecolului al 11-lea – începutulsecolului al 15-lea). *SudEs: artă – cultură – civilizație, 4*, Chişinău, 36–41 (in Romanian).

Trotter, M., & Gleser, G. C. (1958). A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (1), 79–123.

Vallois, H. V. (1937). La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532 (in French).

*Стаття: надійшла до редакції 12.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

THE ENTOMBMENTS OF THE 2ND HALF OF 12TH – THE 1ST HALF OF 13TH CENTURY NEAR THE CAVES MONASTERY IN BAKOTA

*Pavlo NECHYTAILO¹, Yuriy DOLZHENKO², Igor STARENKYI³,
Petro BOLTANIUK³, Taras GORBNIAK⁴*

¹ *State enterprise, scientific-researching center “Rescuing archaeological service of Ukraine”*

Institute of archaeology of NAS of Ukraine,

Geroyiv Stalingrada Av., 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: kparchaeology@gmail.com

² *Institute of archaeology of NAS of Ukraine,*

Geroyiv Stalingrada Av., 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

³ *Kamianets-Podilskyi state historical museum-reserve,*

Ioanno-Predtechenska St., 2, 32300, Kamianets-Podilskyi, Ukraine,

e-mail: starenkiy_igor@ukr.net; arxeolog.militari@gmail.com

⁴ *National natural park “Podilski Tovtry”,*

Polskyi Rynok Sq., 6, 32300, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, e-mail: npptovtry@ukr.net

The article deals with the results of protective archaeological studies near the Rocks-Caves Monastery in Bakota. In April 2017 members of architectural-archaeological expedition cleared up a double entombment of the women with the child and searched out a contour of the immersed building. These objects were placed in the section of the hill flank on the hiking trail between the wellsprings № 2 and № 3. The funerary implements, the buried woman pointing and her limbs position are typical for the Christian necropolises of the Middle Transnistrian Ancient Rus. Furthermore, the series of Ancient Russian entombments were examined on the South-Eastern outskirts of the monastery during previous years. There were some double entombments among them. It's possible to conclude that the women with the child were buried in the 2nd half of 12th – the 1st half of 13th ct. on the base of the ceramic fragments in the funerary filling, wire-woven and similar with finger-ring temporal rings as well as of the cross worn next to the skin. The ruins, founded near the wellspring № 3 also belong to this period on the base of the fictile ware rims. Such anthropological methods as craniometry, craniophenetic and osteometry were applied to the Ancient Russian entombments from Bakota for the 1st time. According to craniological data the well preserved skull belonged to the women of 20–30 years, its cranial index is mesocranic. The face is mesognathic, its absolute width and absolute length are moderate, its superior facial index is mesen. The face is strongly profiled on the upper as well as on the middle level. The general facial index is mesoprosopic. The orbits are wide and moderately high, they have a moderate height according to the index (mesoconchy). The nose is moderately high and narrow its relative width is leptorhynch. The nasal bridge is considered as high. The nasal projection angle is big. The skull as well as the skulls of Kyivan Polans belongs to the series of mesocranic craniological types with moderately wide faces according to the table of T. Rudych.

Key words: entombment, Bakota, cave monastery, Christianity, repoussage, anthropology, craniology, osteometry.